

Azərbaycan əlyazma ənənəsində “Həmzənamə”lərin yeri

Elnurə Babayeva

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu
E-mail: elnure1430@gmail.com

Annotasiya. “Həmzənamə”lər türk ədəbiyyatında qəhrəmanlıq dastanıdır və çoxəsrlik şifahi ənənələrin tarixinə əsaslanır. Bu əsərlər, əsasən, İslam peyğəmbəri Məhəmmədin əmisi Həmzə ibn Əbdülmüttəlibin (≈ 569-625) qəhrəmanlıqları – həyatı, cəsarəti, döyüşkənliyi, savaşları və güclü şəxsiyyəti ətrafında yaradılan xalq nağıllarından ibarətdir. Bir sözlə, İslamın ilk dövrlərindəki mübarizələrini təsvir edir.

“Həmzənamə”lər XIV-XV əsrlərdə Anadolu ərazisinə Orta Asiyadan köçmüş türk xalqına İslamı başa düşə biləcək bir şəkildə izah etmək və öyrətmək üçün yaradılmışdır və qısa müddətdə yarandığı dövrün hekayəçilərinin əsas mövzularından biri olmuşdur.

Şərq ədəbiyyatında “Həmzənamə” əlyazma nüsxələrinin tədqiqi xüsusi önəm daşıyır. Çünki əlyazmaların öyrənilməsi və qorunması, bu ədəbi irsin gələcək nəsillərə çatdırılmasına xidmət edir. Eyni zamanda əlyazma nüsxələri arasında aparılmış tekstoloji tədqiqatlar qədim mətnlərin orijinallığının və variantlar arasındakı fərqlərin aşkarlanmasına imkan yaradır.

“Həmzənamə”lər Azərbaycan əlyazma ənənəsində də mühüm yer tutur. Onlar həm dini və tarixi məzmunları, həm də sənətkarlıq nümunəsi baxımından əhəmiyyətli olub, Azərbaycanın zəngin mədəni irsinin bir hissəsini təşkil edir.

Açar sözlər: Həmzənamə, əlyazma, abidə, ənənə, dastan, zəngin mədəni irs

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 12.05.2025; qəbul edilib – 30.05.2025

The place of “Hamzanamas” in Azerbaijani manuscript tradition

Elnura Babayeva

Doctor of Philosophy in Philology
Institute of Manuscripts named after Mahammad Fuzuli of ANAS
E-mail: elnure1430@gmail.com

Abstract. “Hamzanama” is a heroic epic in Turkish literature, rooted in the history of centuries-old oral traditions. These works mainly revolve around folk tales that depict the heroism of Hamza ibn Abdulmuttalib (≈ 569-625), the uncle of the Islamic Prophet Mahammad - his life, courage, wariness, wars and strong personality. In short, it narrates the struggles of Islam in its formative years.

The “Hamzanamas” were composed in the XIV-XV centuries to explain and teach the principles of Islam to the Turkic people who migrated from Central Asia to Anatolia. These epics quickly became a central theme in the storytelling traditions of that era.

The study of manuscript copies of “Hamzanama” in Eastern literature is of particular significance. This is because the study and preservation of manuscripts serve to convey this literary heritage to future generations. Furthermore, textual analysis enables the identification of original elements in ancient texts and the variations among different versions

“Hamzanama” also occupies an significant place in the Azerbaijani manuscript tradition. These works are valuable not only for their religious and historical content but also for their literary artistry, and they constitute an integral part of Azerbaijan’s rich cultural heritage.

Keywords: Hamzanama, manuscript, monument, tradition, epic, rich cultural heritage

Article history: received – 12.05.2025; accepted – 30.05.2025

Giriş / Introduction

Hər bir xalqın ədəbiyyatını öyrənərkən ədəbiyyatşünaslar daha çox yazılı mənbələrə müraciət etməli olurlar, çünki şifahi xalq ədəbiyyatının özünü də ancaq yazıya alındığı zamandan başlayaraq tədqiq etmək mümkündür.

“Həməzənamə” anlayışı İslam mədəniyyətinin zəngin ədəbi irsinin mühüm tərkib hissəsi olaraq, xüsusilə Orta əsrlər dövründə formalaşmış dini-epik dastanlar silsiləsini ifadə edir. Bu dastanlar əsasən İslam peyğəmbəri Məhəmmədin əmisi və səhabəsi, tanınmış döyüşçü və qəhrəman Həməzə ibn Əbdülmüttəlibin həyat və fəaliyyətinə, onun İslamın yayılmasında oynadığı rola, qəhrəmanlıqlara və düşmənlərə qarşı apardığı mübarizələrə həsr olunmuşdur. Həməzənin şəxsiyyəti İslam mədəniyyətində ideal qəhrəman, igid döyüşçü və imanın müdafiəçisi kimi təsvir edilmiş və bu obraz əsrlər boyunca epik poeziya ənənələrində yaşadılmışdır.

Tarixi kontekstdə “Həməzənamə”lərin meydana gəlməsi və yayılması İslamın ilk əsrlərində dini inancın möhkəmləndirilməsi və müsəlman icmalarında birgə kimlik şüurunun formalaşdırılması prosesi ilə sıx bağlı olmuşdur. Xüsusilə VIII-IX əsrlərdən başlayaraq, İslam ideologiyasının yayılması ilə paralel olaraq, Həməzənin qəhrəmanlıqları barədə dastanlar xalq arasında dini təbliğin bir vasitəsi kimi geniş yayılmış, müxtəlif dillərə və ədəbiyyatlara uyğunlaşdırılaraq xüsusi regional xüsusiyyətlər qazanmışdır. Bu baxımdan “Həməzənamə”lər yalnız bir qəhrəmanlıq dastanı deyil, həm də ideoloji və dini dəyərlərin ötürülməsi üçün bir vasitədir.

Əvvəlcə şifahi şəkildə formalaşan “Həməzənamə”lər təxminən XV əsrdən etibarən Həməzəvi adlı bir şəxs tərəfindən yazıya alınmışdır. Bu hekayələri nəql edən şəxslər– rəvilər, İslam və Türk mədəniyyətinin məddahlıq və ya ozanlıq ənənəsindən bəhrələnmişlər [1, s.516-517]. Onlar xalqın içində böyümüş, hekayələri məhz xalqın ehtiyaclarına uyğun şəkildə qura biləcək məharətə və irfana malik idilər. Hekayələri söyləməkdə onların əsas məqsədi xalqın düşüncələrini diqqət mərkəzində saxlamaq idi. Əgər belə demək mümkünsə, mətnlərə edilən əlavələr, əslində həmin millətin kollektiv şüurundan süzülür və yenidən onun düşüncəsini formalaşdırırdı.

Müsəlman cəmiyyətlərinin orta mədəniyyəti çərçivəsində Hz. Həməzənin dastanı, bütün İslam xalqlarının ədəbiyyat və folklorunda müxtəlif adlarla, fərqli rəvayətlər və üslublarla hekayələndirilmişdir. Ərəb ədəbiyyatında “Sirətü Həməzə”, “Əsməül-Həməzə”, fars ədəbiyyatında “Qisseyi əmir Həməzə”, “Kitabi rumuzi Həməzə”, “Dastani əmir Həməzə”, türk ədəbiyyatında isə “Həməzənamə” adı ilə şifahi və yazılı şəkildə nəsil-dən-nəslə ötürülmüşdür [5, s.91-92]. Beləliklə, bütün İslam aləmi öz xalq mədəniyyətlərində “Həməzənamə”lərə böyük maraq və önəm vermişdir.

Şərqsünaslar “Həməzənamə”lərin İran mənşəli olduğu fikrini irəli sürmüş və “Həməzənamə”lərdə təsvir edilən hadisələrin məşhur İran şairi və tarixçisi Firdovsinin “Şahnamə”sində yer alan Rüstəm əfsanələri ilə oxşarlığını iddia etmişlər. Müxtəlif xalqların dillərində yazılmış “Həməzənamə”lər cürbəcür versiyalarda, fərqli tərzlərdə və çoxsaylı cildlər şəklində mövcuddur. Övliya Çələbinin verdiyi məlumata əsasən, “Həməzənamə”lərin ilk tərtibi təxminən altmış cildlə olub, sonralar isə yüzlərlə yeni versiyaları yazılmışdır [9, c.1, s.693]. İran mənbələrində bu rəqəmin 69-82 cild arasında olduğu, ərəbcə variantlarda isə 10-15 cild arasında dəyişdiyi bildirilir [10, c.7, s.260].

“Həmzənamə”də bir-birini izləyən 200-ə yaxın hekayə mövcuddur. Burada tarixi reallıqla əlaqəsi olmayan hadisələr təsvir olunur. Hekayələrdə bəzən Qaf dağında yerləşən xəyali ölkələr, bəzən isə real şəxslərlə yanaşı, cinlər və pərilər kimi fəvqəltəbii varlıqlar iştirak edir. Hz. Həmzənin heç olmadığı Rum, Orta Asiya, Çin kimi məkanlarda baş verən hadisələr də hekayələrdə geniş vüsat alır [1].

“Həmzənamə”lər türklər arasında da yazıya köçürülməmişdən çox əvvəl şifahi ənənə şəklində mövcud olmuşdur. Milli xüsusiyyət daşımamasına baxmayaraq, türklər bu hekayələri tez mənimsəmiş və yaymışdılar. Bu prosesin əsas səbəbləri, İslam dininə olan sevgi və hörmət, hekayələrin mahiyyətində cihad və qəhrəmanlıq anlayışının olması, Hz. Həmzənin cəsarəti, ədalətpərvərliyi və daim zəiflərin tərəfində dayanması kimi amillər yer alır. Bir sözlə, Türk xalqı Hz. Həmzənin şəxsiyyətində öz kimliyini tapmışdır.

Əsas hissə / Main part

“Həmzənamə”lər öz struktur və məzmun xüsusiyyətləri baxımından epik ədəbiyyatın qəhrəmanlıq dastanları janrına aiddir. Bu əsərlərin janr özəllikləri bir neçə əsas istiqamətdə təhlil edilə bilər: epik məzmun, qəhrəmanlıq motivləri, dini-ideoloji elementlər və obrazlar. “Həmzənamə”lərdə hadisələrin əsas xətti – qəhrəmanın və onun silahdaşlarının qəhrəmanlıq mübarizəsi, düşmənlərlə vuruşları, igidlikləri və İslamı yaymaq uğrunda göstərdiyi fədakarlıqlar ətrafında cərəyan edir. Bu cəhətlərə görə, “Həmzənamə” dastanları klassik qəhrəmanlıq dastanları ənənəsinin davamı kimi qiymətləndirilir və epik ədəbiyyatın əsas tələblərinə cavab verir.

Janr xüsusiyyətləri baxımından “Həmzənamə”lərin ən mühüm cəhətlərindən biri, onların sərbəst süjet quruluşu və genişmiqyaslı epik təsvir sisteminə malik olmasıdır. Hadisələr çox vaxt geniş bir coğrafiyada – Məkkə, Mədinə, Şam, Yəmən, İran və digər İslam ölkələri ərazisində baş verir və bu, dastanların tarixi-mifoloji məkan anlayışı ilə əlaqəli olduğunu göstərir. Əsərlərdə hadisələr bəzən real tarixi hadisələrlə uzlaşır, bəzən isə fantastik elementlərlə zənginləşdirilir – nəhəng döyüşçülər, cin və pəri kimi mistik varlıqlar, qeyri-adi güclər, sehrli silahlar və s. bu məqamda diqqətçəkicidir. Bu, “Həmzənamə”lərin mifoloji realizm xüsusiyyətlərini daşdığını və Orta əsr Şərq dastançılıq ənənəsinin əsas prinsiplərinə uyğun formalaşdığını göstərir [8, s.43].

Ədəbi-estetik baxımdan “Həmzənamə”lərdə bədii təsvir vasitələrinin zənginliyi və poetik dilin obrazlılığı xüsusi qeyd olunmalıdır. Əsərlərdə təsvir edilən qəhrəmanlıq səhnələri detallı və təsirli əks olunur, döyüş səhnələri dinamiklik və dramatik gərginlik ilə seçilir, qəhrəmanların xarakterik xüsusiyyətləri isə onların danışığı üslubu, hərəkətləri və mənəvi keyfiyyətləri vasitəsilə ifadə edilir. Qəhrəmanlar, xüsusilə Həmzə obrazı, əzəmətli, ədalətli, mərd və səxavətli kimi təqdim olunur, düşmənlər isə zalım, haqsız və qəddar obrazlarla verilir. Bu ikili qarşıdurma xeyir və şər, iman və küfr, haqlı və haqsız qarşıdurmasının əsas ideoloji xəttini təşkil edir və əsərlərin didaktik funksiyasını önə çıxarır.

Bədii-estetik cəhətdən “Həmzənamə”lərdə təkrir, mübaliğə, təşbeh, tənəsüb və simvollar geniş istifadə olunur. Məsələn, Həmzənin gücü və qəhrəmanlığı çox zaman mübaliğəli ifadələrlə verilərək, onun fəvqəltəbii bir varlıq kimi qavranılmasına zəmin yaradır. Eyni zamanda din və mənəviyyat mövzusu əsərlərin əsas ideya xəttini təşkil edir və bu ideyalar bədii-estetik formalarla bəzədilmiş, oxucunun emosional-estetik təəssüratını gücləndirən ifadələrlə təqdim olunur.

“Həmzənamə”lərin məzmun xüsusiyyətləri sırasında, dini təəssübkeşlik və İslam dəyərlərinin üstün tutulması, qəhrəmanlıq ruhunun və döyüş səhnələrinin təsviri, düşmən obrazlarının ifşası və ədalətli cəzanın vurğulanması mühüm yer tutur. Dastanda yaxşı və pisin, haqq və batilin, iman və küfrün qarşı-qarşıya qoyulması əsərin əsas ideya xəttini təşkil edir. Həmzə və onun silahdaşları haqq yolunun təmsilçiləri, İslamın yayılması və möhkəmlənməsi uğrunda canlarını fəda etməyə hazır qəhrəmanlar kimi təqdim olunur. Onların qarşısında isə, küfrün və zalımlığın rəmzi olan obrazlar, əsasən, düşmən tayfalarının liderləri və padşahları durur. Bu qarşıdurmalar yalnız fiziki döyüşləri deyil, həm də mənəvi və ideoloji toqquşmaları əks etdirir.

“Həmzənamə” dastanlarının əsas motivləri sırasında aşağıdakı elementlər xüsusi vurğulanmalıdır:

– *Qəhrəmanlıq və fədakarlıq* – Həmzənin və onun silahdaşlarının döyüş meydanlarında göstərdikləri şücaət;

– *Dini təbliğat və İslamın müdafiəsi* – Dastan boyunca Həmzə yalnız bir döyüşçü deyil, həm də iman carçısı kimi təqdim olunur;

– *Ədalətin təntənəsi və haqqın qələbəsi* – Əsərin ideya əsasını təşkil edən motiv;

– *Düşmən obrazlarının ifşası və onların məğlubiyyəti* – Pisliyin və küfrün rəmzi olan obrazların son məğlubiyyəti;

– *Möcüzəvi hadisələr və ilahi müdaxilə* – Dastanın dini-epik xarakterini gücləndirən elementlər;

– *Milli və dini kimlik motivləri* – Həmzə obrazı vasitəsilə Şərq müsəlman dünyasının ortaq qəhrəmanlıq ideallarının təəcəssümü.

“Həmzənamə” dastanlarının məzmunu yalnız bir qəhrəmanın həyatı ətrafında cərəyan edən hadisələrin bədii təsviri deyil, həm də ideoloji, dini və mənəvi dəyərlərin xalq arasında yayılmasının və möhkəmlənməsinin bir vasitəsidir. Bu baxımdan, “Həmzənamə” yalnız bir ədəbiyyat nümunəsi deyil, xalqın tarixi yaddaşının, dini dünyagörüşünün və qəhrəmanlıq idealının ifadəsi kimi dəyərləndirilməlidir.

“Həmzənamə” dastanları zəngin qəhrəman obrazları ilə seçilir və bu obrazlar, əsasən, epik qəhrəmanlıq ədəbiyyatının ənənəvi qəhrəman tipologiyasına uyğun şəkildə formalaşdırılmışdır. Dastanın mərkəzində dayanan əsas qəhrəman Həzrət Həmzə yalnız tarixi bir şəxsiyyət deyil, həm də ideallaşdırılmış, fəvqəlnsani keyfiyyətlərə malik epik qəhrəman kimi təqdim olunur. Həmzə obrazı həm döyüş meydanlarında göstərdiyi şücaət, həm də iman, ədalət, vətənə və dinə bağlılıq kimi yüksək mənəvi keyfiyyətləri ilə seçilir [3]. O, xalqın ideal qəhrəman obrazının təəcəssümü olmaqla yanaşı, həm də dini və əxlaqi dəyərlərin carçısı rolunu oynayır.

Həmzənin qəhrəman obrazı bir neçə əsas cizgi ilə səciyyələnir:

– *İmanlı və Allah yolunda mübarizə aparan döyüşçü* – Həmzə yalnız fiziki cəhətdən güclü deyil, həm də dini inamı və sarsılmaz əqidəsi ilə seçilən bir qəhrəmandır. O, İslamı yaymaq və müdafiə etmək üçün həyatını fəda etməyə hazırdır;

– *Ədalətin təəcəssümü* – Həmzə hər zaman haqqın tərəfində dayanır, zalımlarla və düşmənlərlə qətiyyətlə mübarizə aparır;

– *Fiziki qüdrət və fəvqəltəbii güclərin daşıyıcısı* – Onun qeyri-adi gücü, cəsarəti və döyüş bacarığı, həmçinin möcüzəvi hadisələrdə iştirakı Həmzəni adi insan çərçivəsindən kənarlaşdırır və ideallaşdırılmış qəhrəman statusuna yüksəldir.

Həmzənin silahdaşları və digər müsbət obrazlar, əsasən, imanlı döyüşçülər, dini və milli vəzifələrin daşıyıcıları kimi təqdim olunur. Onlar Həmzənin missiyasını bölüşən və onun yolunda canlarını fəda edən qəhrəmanlardır. Bu obrazlar dastanda kollektiv qəhrəmanlıq motivinin möhkəmləndirilməsində mühüm rol oynayır və “Həmzənamə”nin ideya-məzmun strukturunu tamamlayır.

Dastandakı mənfi obrazlar isə əsasən, küfrün və zalımlığın təmsilçiləri, haqqa və ədalətə qarşı çıxan qüvvələr kimi təqdim edilir. Onlar şəh, yalan, zülm və ikiüzlülük kimi mənfi keyfiyyətləri özündə cəmləşdirir. Bu obrazlar tipoloji baxımdan, Şərq epik ənənəsindəki düşmən obrazları ilə səsleşir və xeyirlə şərin əbədi mübarizəsinin bədii simvolları kimi çıxış edirlər. Onların məğlubiyyəti isə haqqın zəfərini və ədalətin təntənəsini simvolizə edir.

Ümumilikdə, “Həmzənamə” dastanlarındakı qəhrəman obrazlarının tipoloji xüsusiyyətləri aşağıdakı kimi ümumiləşdirilə bilər:

– *Müsbət qəhrəmanlar (Həmzə və silahdaşları)*: İmanlı, ədalətli, fədakar, döyüşkən, vətənpərvər və dini-mənəvi dəyərlərə bağlı;

–*Mənfi qəhrəmanlar (düşmənlər)*: Küfrün, zülmün, şər in və haqsızlığın daşıyıcıları; İslama və haqq yoluna qarşı çıxanlar;

–*Yardımcı obrazlar və fəvqəlhnsani qüvvələr*: Möcüzəvi hadisələrdə iştirak edən mələklər, ilahi qüvvələr və Həmzəyə kömək edən simvollar.

“Həmzənamə” dastanlarındakı qəhrəman obrazları yalnız fərdi xüsusiyyətləri ilə deyil, həm də ideoloji və dini missiyaları ilə fərqlənir, xalqın ideal qəhrəmanlıq modelinin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Bu obrazlar vasitəsilə dastan, epik ədəbiyyatın tərbiyəvi, ideoloji və estetik funksiyalarını uğurla həyata keçirir.

“Həmzənamə”lər həmçinin dastan üslubunun tipik xüsusiyyətlərini özündə ehtiva edir: burada nəsr və nəzm formalarının birləşməsi, dialoqlarla süjetin irəlilədilməsi, monoloqlar vasitəsilə qəhrəmanların daxili aləminin təsviri, həmçinin xalq dilinə yaxın ifadə tərz i və bəzəkli bədii üslub diqqətəlayiqdir. Əlyazma nüsxələrinin dilində müşahidə olunan ərəb və fars mənşəli leksik vahidlər, dini terminologiya və poetik təsvir vasitələri, “Həmzənamə”lərin multikultural ədəbi ənənə ilə bağlılığını, həmçinin Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında oynadığı rolu da göstərir.

Bütün bu janr və ədəbi-estetik xüsusiyyətlər “Həmzənamə”lərin tək cə dini-epik əsərlər deyil, həm də Azərbaycan və ümumilikdə Şərq ədəbiyyatında qəhrəmanlıq, əxlaq və dini-mənəvi dəyərləri təcəssüm etdirən kompleks bir ədəbi-bədii fenomen olduğunu sübut edir. Bu dastanlar tarixi yaddaşın qorunması, mədəni kimliyin formalaşması və epik ənənənin yaşadılması baxımından əvəzsiz mənbə sayılır [6, s.95].

“Həmzənamə” dastanları Azərbaycan xalq ədəbiyyatında epik ənənənin canlı daşıyıcısı kimi xüsusi yer tutur və bu dastanların poetik dili və üslubu, onların bədii-estetik dəyərinin əsas təməl sütunlarından biridir. Dastanın dili, həm xalq danışıq dili elementlərinə, həm də klassik şifahi ədəbiyyatın bədii təsvir və ifadə vasitələrinə əsaslanır. Bu baxımdan, “Həmzənamə” dastanlarının dili həm səhnəvi dinamikliyi, həm də emosional yüklənməsi ilə seçilir. Bu dastanlarda poetik dilin əsas xüsusiyyətləri:

–*Canlı, obrazlı və emosional ifadə tərz i*: Dastanda qəhrəmanların duyğu və düşüncələri, hadisələrin gərginliyi və döyüş səhnələrinin təsviri çox zaman bədii təsvir vasitələri – epitetlər, təşbehlər, metaforalar və hiperbolalar vasitəsilə ifadə olunur. Məsələn, Həmzənin döyüşdəki şücaəti təsvir olunarkən “şir kimi döyüşdü”, “qılıncı ildırım kimi çaxdı” kimi təşbehlərdən istifadə olunur ki, bu da dastanın poetik dilinə dinamiklik və təsir gücü verir;

–*Ərəb-fars mənşəli dini-mənəvi terminlərin istifadəsi*: “Həmzənamə” dastanlarının dilində dini məzmunla əlaqəli söz və ifadələr geniş yer tutur. “Şəhid”, “cihad”, “mömin”, “kafir”, “Allahın qüdrəti”, “peyğəmbərin kəlamı” kimi ifadələr poetik dilə həm mənəvi dərinlik, həm də ideoloji yük qazandırır;

–*Dualar, münacatlar və dini frazeologiya*: Dastanda qəhrəmanların dilindən çıxan dualar və Allaha müraciətlər həm poetik ritmi gücləndirir, həm də dinin dastanın mərkəzi motivi olduğunu vurğulayır. Bu üslub xüsusiyyəti, eyni zamanda xalqın dini dünyagörüşünün və mənəvi dəyərlərinin ədəbiyyata inteqrasiyasının nümunəsidir;

–*Təkrir və paralelizm*: Dastanda bədii təkrarların və paralel konstruksiyaların istifadəsi xüsusi vurğulama effekti yaradır. Məsələn, qəhrəmanın hərəkət və hissləri bir neçə dəfə müxtəlif formalarda təkrarlanaraq ifadə olunur ki, bu da epik poeziyanın ritmik və melodik quruluşunu gücləndirir.

Üslub xüsusiyyətləri:

–*Epik-heroik üslub*: “Həmzənamə” dastanlarının ümumi üslubu epik qəhrəmanlıq ənənələrinə uyğun olaraq, yüksək pafoslu, bəzən hiperbolik və qəhrəmanlığa vurğu edən tərz dədir. Bu, dastanın xalqın qəhrəmanlıq idealını və ədalətə inamını ifadə etmək funksiyası ilə bağlıdır.

–*Dini-ideoloji üslub*: Dastanın üslubu yalnız qəhrəmanlığa deyil, həm də İslam ideologiyasına xidmət edir. Burada iman, cihad, haqq yolunda şəhidlik motivləri üslubun əsas istiqamətini təşkil edir;

–*Duyğusal və dramatik təsir*: Dastanın dili hadisələri quru şəkildə çatdırmır, dinləyicini emosional olaraq cəlb edən təsvirlər və dialoqlarla zəngindir. Döyüş səhnələrinin gərgin təsviri, qəhrəmanların acı və sevinclərini ifadə edən poetik təsvirlər xüsusi dramatik effekt yaradır.

“Həmzənamə” dastanlarının poetik dili və üslubu Azərbaycan epik ədəbiyyatının zəngin bədii ifadə imkanlarını nümayiş etdirir. Dastanın dili həm xalq dilinin sadəliyini, həm də dini və epik ədəbiyyatın klassik üslub elementlərini özündə birləşdirərək əxlaqi-tərbiyəvi, ideoloji və estetik dəyərlərin daşıyıcısı olur. Bu xüsusiyyətlər “Həmzənamə” dastanlarını təkcə bir ədəbiyyat nümunəsi deyil, həm də xalqın mənəvi yaddaşının və dünyagörüşünün ifadəçisi kimi dəyərləndirməyə imkan yaradır.

“Həmzənamə”lərin Azərbaycan əlyazmalarında yayılması prosesi, xalqımızın dini-mənəvi dünyagörüşünün və tarixi yaddaşının formalaşmasında mühüm rol oynayır. Azərbaycan əlyazma fondlarında qorunub saxlanılan “Həmzənamə” nüsxələri, həm Şərqi epik ənənəsinin yayılma arealını, həm də Azərbaycan əlyazma mədəniyyətinin zənginliyini nümayiş etdirən qiymətli nümunələrdir.

AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun fondlarında saxlanılan “Həmzənamə” nüsxələri (məsələn, B-1540 və s.) həm dil, həm də üslub baxımından müxtəlif dövrlərin təsirini daşdığı üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir [3]. Onların geniş arealda yayılmasının səbəblərindən biri, əsərin dini-epik məzmunu və mənəvi dəyərləri təbliğ edən mahiyyəti ilə bağlıdır. Eyni zamanda, bu əsərlər aşıq ədəbiyyatı və dastan ənənəsinin təsiri ilə xalqın dilində oxunmuş, nəql edilmiş və müxtəlif formalarda geniş yayılmışdır.

Bu əsərlər yalnız bir epik dastan silsiləsi deyil, həm də Azərbaycanın mədəni-tarixi irsinin və ədəbiyyat tarixinin öyrənilməsində mühüm bir mənbə kimi çıxış edir. “Həmzənamə”lərin tarixi-mədəni kontekstdə araşdırılması, Orta əsr Azərbaycan ədəbi mühitinin, dini-ideoloji axınlarının və xalq arasında yayılmış mədəni kodların tədqiqi baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Həmçinin, onlar Azərbaycan xalqının tarixi yaddaşını, əxlaqi dəyərlər sistemini, qəhrəmanlıq ideallarını və dini-mənəvi dünyagörüşünü özündə ehtiva edən çoxşaxəli bir ədəbi-mədəni fenomen kimi qiymətləndirilməlidir.

Mədəni kontekstdə “Həmzənamə”lərin əhəmiyyəti yalnız dini və ideoloji təbliğlə məhdudlaşmır. Bu dastanlar həm də epik poeziya janrının və qəhrəmanlıq ədəbiyyatının inkişafında, klassik ədəbiyyatın qəhrəmanlıq poetikasının formalaşmasında, eyni zamanda estetik dəyərlərin və bədii obrazların yaradılmasında əhəmiyyətli bir mərhələni təşkil edir. “Həmzənamə”lərdə rast gəlinən qəhrəmanlıq motivləri, rəşadət, ədalət, mərhəmət, fədakarlıq və iman mövzuları, xalqın mənəvi-mədəni dünyagörüşünü və etnik-mədəni identitetini ifadə edən əsas ideoloji xətti təşkil edir.

Bundan əlavə, “Həmzənamə” dastanlarının tədqiqi tarixi-mədəni mübadilə proseslərinin izahında da mühüm rol oynayır. Belə ki, “Həmzənamə” motivləri təkcə ərəb və fars ədəbiyyatı ilə məhdudlaşmır, həmçinin Azərbaycan, Anadolu, Orta Asiya və Hindistan kimi geniş bir coğrafiyada yayılmışdır. Bu geniş yayılma arealı İslam mədəniyyətinin transregional təsir gücünü, eyni zamanda Azərbaycanın bu mədəni mühitdə oynadığı rolu nümayiş etdirir. Azərbaycan əlyazma fondlarında saxlanılan “Həmzənamə” nüsxələri, xüsusilə AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda mövcud olan nümunələr, Azərbaycanın İslam-Şərqi mədəniyyəti ilə inteqrasiya prosesinin canlı sübutu kimi qiymətləndirilir.

Bundan əlavə, “Həmzənamə”lərin tədqiqində müqayisəli-tarixi yanaşmaların tətbiqi də vacib yer tutur. Bu əsərlər, yalnız Azərbaycan deyil, həm də İran, Türkiyə və Orta Asiya əlyazma ənənələrindəki nüsxələrlə müqayisəli şəkildə araşdırılmış və Orta əsr İslam dünyasında ortaq mədəniyyət kodlarının mövcudluğu ortaya qoyulmuşdur. Xüsusilə, “Həmzənamə” dastanlarının müxtəlif

regionlarda yayılmış variantları arasında mövcud olan leksik-semantik, süjet və motiv oxşarlıqları, bu ədəbi nümunənin multikultural xarakterini və mədəni inteqrasiyadakı rolunu göstərir.

Nəticə / Conclusion

Müxtəlif ölkələrin kitabxanalarında “Həmzənamə”lərin əlyazma nüsxələri mövcuddur. “Həmzənamə”lər Qərb tədqiqatçılarının da diqqətindən kənar qalmamışdır. Türk-İslam sənəti üzrə mütəxəssis olan Avstriyalı Heinrich Glück 1550-1575-ci illər arasında hazırlanmış 1400 vərəqdən ibarət 14 cildlik bir Baburlu “Həmzənamə”si üzərində tədqiqat aparmışdır. O, Vyana Muzeyində saxlanılan bu əsərin 100-dən çox miniatürünü araşdıraraq, İran rəssamlıq sənətinin Hind rəssamlığına təsirini göstərməyə çalışmışdır [4, s.102].

Araşdırmalar göstərir ki, Azərbaycan ədəbiyyatında “Həmzənamə” dastanları yalnız bir ədəbi janr nümunəsi kimi deyil, həm də xalqın dini, mənəvi və ictimai dünyagörüşünün ifadəçisi kimi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu dastanlar, özündə epik qəhrəmanlıq motivlərini, İslam dininin müqəddəs ideyalarını və xalqın ədalətə, haqq yoluna inamını birləşdirən zəngin bir mədəni irs nümunəsidir. Məqsədimiz Türk ədəbiyyatında geniş arealda yayılmış bu dastanın AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda və AMEA-nın digər İnstitutlarında qorunub saxlanılan nüsxələrinin aşkarlanması, onların elmi-poleoqrafik tədqiqatının aparılması və mükəmməl nüsxə üzərində tekstoloji təhlilin icrasıdır. Həmçinin “Həmzənamə”lərdə yer alan qəhrəmanlıq epizodlarını incələyərək, Türk dünyasının ortaq dəyərlərini və hər bir türk xalqı üçün böyük əhəmiyyət daşıyan türk xalqlarının mədəniyyətinin, ədəbiyyatının zənginliyini, böyüklüyünü müəyyənləşdirməkdir.

Beləliklə, Azərbaycan əlyazma ənənəsində “Həmzənamə” dastanlarının mövqeyi, təkcə ədəbiyyat tariximizin bir səhifəsi deyil, eyni zamanda xalqımızın dini və mənəvi dünyagörüşünün canlı ifadəsi, epik qəhrəmanlıq ruhunun simvolu və milli-mədəni irsimizin qiymətli xəzinəsi kimi qiymətləndirilməlidir.

Ədəbiyyat / References

1. Albayrak, N. Hamzaname Maddesi / TDV İslam Ansiklopedisi, 15.cilt. – İstanbul: TDV yayınları.
2. Algül, H. Hamza Maddesi / TDV İslam Ansiklopedisi, 15.cilt. – İstanbul: TDV yayınları.
3. AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu B-1540 – حمزنامه
4. Köprülü, F. Edebiyat Araştırmaları, 1. cilt. – İstanbul: Ötüken Yayınları, 1989.
5. Şimşek Akın, N. Hamzanâme (8. cilt, Yapı Kredi Sermet Çifter Ar.Kütüphanesi) Metin- İnceleme / - Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. – Adana, 2006.
6. Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi Devirler/İsimler/Eserler/Terimler “Hamzanâme Maddesi”, c.4. – İstanbul: Dergâh Yayınları, 1981.
7. Turgunbayer, Çaşteğin Türk Dünyası Destanlarında Ortak Motifler Üzerine / Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, №24, (2007).
8. Yanardağ, A. Türk Halk Kültürü Açısından Hamzanamelerin Yeri ve Önemi (araşdırma makalesi) // Dis Sos Bil Der, №10, Aralık/ December, 2021.
9. ٦٩٣ جلی اولیا. كشف الظنون. استانبول: الجلد الاول ص.
10. الطهرانی، أ غابزرگ الذریعة الی تصانیف الشیعة، تهران : ٧ الجلد ، ص. ٢٦٠.

Место “Хамзанама” в азербайджанской рукописной традиции

Эльнура Бабаева

Доктор философии по филологии

Институт рукописей имени Мухаммеда Физули НАНА

E-mail: elnure1430@gmail.com

Резюме. “Хамзанама” – героический эпос в турецкой литературе, основанный на истории многовековых устных традиций. Эти произведения в основном рассказывают о героизме Хамзы ибн Абдулмутталиба (≈ 569-625), дяди исламского пророка Мухаммеда – народных сказках, созданных вокруг его жизни, храбрости, воинственности, сражениях и сильной личности. Короче говоря, он описывает борьбу ислама в его ранние времена.

“Хамзанама” был написан в XIV-XV веках, чтобы объяснить принципы ислама тюркским народам, мигрировавшим из Центральной Азии в Анатолию. Эти эпосы быстро стали центральной темой в традициях рассказывания историй той эпохи.

Изучение рукописных копий “Хамзанама” в восточной литературе имеет особое значение. Это связано с тем, что изучение и сохранение рукописей служит для передачи этого литературного наследия будущим поколениям. Кроме того, текстологический анализ позволяет выявить оригинальные элементы в древних текстах и различия между различными версиями.

“Хамзанама” также занимает важное место в азербайджанской рукописной традиции. Эти произведения ценны не только своим религиозным и историческим содержанием, но и литературным мастерством и являются неотъемлемой частью богатого культурного наследия Азербайджана.

Ключевые слова: Хамзанама, рукопись, памятник, традиция, эпос, богатое культурное наследие